

Zdenko Kodelja

Pedagoški inštitut, Gerbičeva 62, SI-1000 Ljubljana
zdenko.kodelja@guest.arnes.si

Preliminarije za analizu Rousseauovog razumijevanja pojmov *patria* i *nacija*

Sažetak

Rousseau razumije pojam *patria* kao ekvivalent za izraz 'republika', a patriotizam kao ljubav prema domovini. Ta ljubav je za njega neka vrsta političke ljubavi, ljubav prema zajedničkoj slobodi, što znači prema našoj slobodi i prema slobodi naših sugrađana. Zato tamo gdje nema slobode, nema ni domovine; postoji samo zemlja. Temelj domovine Rousseau vidi u odnosima između države i državljana te u načinu življenja, koji je u skladu sa zakonima. Zato je ljubav prema domovini ljubav prema slobodi i zakonima. No, za Rousseaua, kako upozorava Viroli, ljubav prema domovini ipak nije samo politička ljubav, nije samo ljubav prema slobodi i zakonima, nego i vezanost za određeni način života, za kulturu, običaje, jezik, religiju, itd. I upravo u naglašavanju takve vezanosti neki kritičari vide put koji je vodio – ili bi mogao voditi – Rousseaua od patriotizma u nacionalizam.

Ključne riječi

Jean-Jacques Rousseau, *patria*, *nacija*, patriotizam, nacionalizam

Odgovor na pitanje kako Rousseau razumije pojmove 'patria' i 'nacija' nije jednoznačan. Dva su glavna razloga za različite odgovore na ovo pitanje. Prvo, postoje različite interpretacije Rousseauovog razumijevanja tih pojmova. Drugo, njihovo različito tumačenje može se naći već kod samog Rousseaua.¹ U ovoj preliminarnoj kratkoj raspravi ograničit ću se jedino na problem, koji proizlazi iz teze o istovjetnosti pojmova 'patria' i 'nacija' kod Rousseaua. Tu tezu iznosi jedan od najvećih suvremenih talijanskih povjesničara, Federico Chabod, u svom poznatom djelu *L'idea di nazione*.² Da je ova teza problematična, ako je razumijemo kao opće važeću, dokazuju već ona Rousseauova djela u kojima razvija ideju *patrie*, to jest domovine,³ nezavisno od ideje nacije. Zbog toga se čini da ova Chabodova teza može biti pravilna jedino ako

1

U svojim ranim radovima Rousseau ideju *patrie* nije povezivao s idejom nacije (Robert Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, *Annales de Philosophie Politique* 8 (1969), str. 75), a postoji i ogromna razlika u značenju riječi 'nacionalizam' u njegovim ranim i kasnijim radovima, kao što su *Du Contrat Social, Projet de Constitution pour la Corse* i *Considérations sur la gouvernement du Polonge* (Mads Qvortrup, *The Political Philosophy of Jean-Jacques Rousseau*, Manchester University Press, Manchester – New York 2003., str. 78).

2

Federico Chabod, *L'idea di nazione*, Laterza, Roma – Bari 1996. Chabod u ovoj knjizi (u kojoj su objavljena njegova predavanja u akademskim godinama 1943/44., 1946/47., 1956/57.), doslovno kaže da kod Rousseaua postoji »identificazione tra nazione e patria« (str. 127).

3

U ovom tekstu prevodim francusku riječ *patrie* kao 'patria' ili 'domovina', iako bi doslovan prijevod bio 'otadžbina'.

nije zamišljena kao opće važeća. To znači da je možda plauzibilna kada se odnosi na neka Rousseauova djela, a pogrešna, i zbog toga neprihvatljiva, ako je zamišljena tako kao da se odnosi na sva Rousseauova djela u kojima je *patria* predmet njegovog razmatranja.

Jedna takva Rousseauova koncepcija *patrie*, u kojoj – kako ispravno ističe izvrstan poznavatelj Rousseauovog opusa Robert Derathé – nema još nikakve nacionalne ili nacionalističke ideje *patrie*, lako je prepoznatljiva u Rousseauovoj tezi da *patria* nije zemlja (*pays*) u kojoj smo bili rođeni, nije zemlja naših predaka, nego su to institucije i zakoni.⁴ U prvom dijelu ove teze kaže se dakle što *patria* nije. Ona nije ono što se u antičkom rimskom razdoblju zvalo *terra patria*.⁵ To znači da domovinu, kako je tumači Rousseau, ne možemo pravilno razumjeti ako je razumijemo u nekakvom geografskom smislu. Rousseau naime brani tezu da domovinu ne čine ni fizički prostor, ni kuće ni ljudi. Čine ju zakoni, običaji, vlada, ustav, način života, koji iz svega toga proizlazi. Ili drugim riječima, ono što čini domovinu, ono po čemu je domovina zaista domovina, jesu »odnosi države prema njenim građanima; kada se ti odnosi promijene ili unište, *patria* nestane.«⁶ Upravo ti odnosi između građana i države s jedne strane, i način života koji je u skladu s republikanskim institucijama s druge strane, bitni su dakle za Rousseauovo poimanje domovine. Pored toga treba istaknuti da njemu *patria* znači isto što i zajednička sloboda, to jest naša sloboda i sloboda naših sugrađana. Zato po njegovom mišljenju tamo gdje nema slobode nema ni domovine; postoji samo zemlja (*pays*).⁷ Neka država dakle može biti istinska domovina jedino ako je republika, jer je za Rousseaua upravo republika ona vrsta države »koju vode ustav i zakoni«,⁸ koji štite civilne i politične slobode, kao i način života, koji se zasniva na slobodi.⁹ Zbog toga Rousseau na više mjesta kaže da je *patria* poput zajedničke majke svih svojih građana, koja štiti slobodu svakog građanina kao zajedničko dobro i poštuje princip po kome je sloboda pojedinca isto toliko značajna kao sloboda republike.¹⁰

Ovakvo shvaćanje *patrie* nije nešto po čemu se Rousseau bitno razlikuje od drugih francuskih enciklopedista. To se vidi i po tome što je *patria* na sličan način protumačena i u njihovoj *Enciklopediji*, gdje se u Jaucourtovom članku, koji objašnjava pojam *patrie*, između ostalog kaže, da je *patria* slobodna država u kojoj je zakonima osigurana sloboda njenih građana.¹¹ Pored toga su i neki enciklopedisti i pojedini drugi francuski pisci još prije Rousseaua, ili u njegovo vrijeme, isto tako isticali da je sloboda bitna značajka *patrie*, da nema domovine bez slobode, da je patriotizam poput ljubavi prema domovini i zakonima, koji jamče građanima slobodu, specifičan republikanski sentiment, koji ne može preživjeti u monarhiji; da se *patria* i despotizam međusobno isključuju; da u modernim monarhijama, u kojima podanici služe monarhu, a ne domovini, nema više mjesta ni za domovinu ni za patriotizam; da se zbog toga, jer nema više domovine, i sama riječ *patria* sve manje i manje upotrebljava, itd.¹²

Ovu posljednju tezu, koju je zapisao Grimm u jednom od svojih pisama, osam godina kasnije preuzima i Rousseau u *Émileu*, kada kaže: »javni odgoj ne postoji više i ne može više postojati, jer gdje nema više domovine (*patrie*) ne može više biti ni građana (*citoyens*). Obje ove riječi, 'domovina' i 'građanin', treba izbrisati iz modernih jezika.«¹³ Ali Rousseau ovdje – iako ponavlja prethodno spomenutu tezu da u modernoj monarhiji nema više domovine i da je zbog toga suvišan i izraz *patria* u modernim jezicima – ipak dodaje i nešto »novo« time što – slično kako što je prije njega Montesquieu – ukazao

na povezanost između domovine, građana i javnog odgoja. Rousseau pridaje javnom odgoju izuzetan značaj, jer za njega »nema domovine (*patrie*) bez građana (*citoyens*), ni građana bez javnog odgoja (*éducation publique*)«. ¹⁴ Da je tomu tako može se zaključiti i na osnovu sljedeće teze, koju Rousseau razvija u svom djelu *Rasprava o političkoj ekonomiji*, gdje kaže:

4

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 75.

5

Taj termin se upotrebljavao kao oznaka za otadžbinu, ili doslovno za »zemlju očeva«. Takozvana »mala otadžbina« bila je porodično groblje, posvećeni dio zemljišta, »gdje su ležali ostaci predaka« i gdje je još uvijek živio njihov duh. Velika otadžbina bio je grad sa svim svojim spomenicima, svetištima i herojima (Maurizio Viroli, *Per amore della patria*, Laterza, Roma – Bari 2001., str. 23). U antičkom Rimu sâm termin *patria* upotrebljavao se kao oznaka za dvije različite stvari: za mjesto, gdje je neko bio rođen (*patria sua*) i za grad Rim koji je zbog toga što je bio grad svih građana – nezavisno od toga, koja je bila njihova *patria sua* – bio i njihova zajednička domovina (*communis patria*). Ali Rim nije bio shvaćen kao zajednička domovina samo zato što je bio neki specifičan teritorij već i zbog toga što je bio »simbol svih religijskih, moralnih i političkih vrijednosti, za koje bi dobar državljanin morao biti spreman dati i svoj život« (Mary G. Dietz, »Patriotism: A Brief History of the Term«, u: Igor Primoratz (ur.), *Patriotism*, Humanity Books, Amherst, NY 2002., str. 202).

6

J.-J. Rousseau, *Lettre au colonel Pictet, Mottiers, Le 1er mars 1764*, cit. prema R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 75. Kada se Rousseau odrekao državljanstva Ženeve, nije to učinio zato što je prestao biti patriota, već zbog toga što Ženeva tada »nije bila više istinska patria. Ženeva je bila još uvijek tamo, sa svojim ljudima, svojom poviješću, svojim običajima; ali nije bilo više ni republike ni slobode. Korupcija političkog odnosa između države i građana razrušila je domovinu« (M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 82–83).

7

Usp. Maurizio Viroli, *Republicanism*, Hill and Wang, New York 2002., str. 82–83. Iako je kod Rousseaua moguće naći mjesta gdje upotrebljava riječ *compatriote* kao oznaku za »zemljaka«, to jest za nekoga, koji živi u istoj zemlji (*pays*), bilo bi na osnovu toga sasvim pogrešno zaključiti da su za njega *patrie* i *pays* jedno te isto. Rousseau naime striktno razlikuje domovinu (*patrie*) i zemlju (*pays*). Tako u svom čuvenom djelu *Émile*, kaže da »onaj, koji nema domovinu, ima barem zemlju« (*Œuvres complètes*, sv. IV, Dupont, Pariz

1823., knj. V, str. 445), a u *Nouvelle Héloïse* da neka Bog čuva one koji misle da imaju domovinu, a ustvari imaju samo zemlju (*La Nouvelle Héloïse*, sv. VII, London 1781., VI dio., 5. pismo, str. 44). Ova distinkcija između *patrie* i *pays* odgovara distinkciji između njemačkih termina *Heimat* i *Vaterland* ili *Mutterland* (R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 70).

8

Jean-Jacques Rousseau, *Družbena pogodba*, Krtina, Ljubljana 2001., str. 41.

9

M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 82. U tom pogledu Rousseau nastavlja onu republikansku tradiciju tumačenja domovine, koja, kako je pokazao Viroli, započinje u antičkom Rimu time, što je *patria* bila shvaćena kao *res publica*, to jest kao domovina čija suština jest zajednička sloboda i opće dobro, ili, kod Cicerona, sloboda i zakoni (ibid., str. 24).

10

Ibid., str. 84.

11

F. Chabod, *L'idea di nazione*, str. 121.

12

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 71–74. Ali to ne znači da razlika u njihovim i Rousseauovim pogledima na domovinu nije bilo. Derathé ističe kako su Voltaire, d'Alembert i drugi enciklopedisti bili prilično indiferentni kako prema ideji domovine tako i prema patriotizmu kao specifičnom sentimentu, dok je Rousseau imao pozitivan odnos prema patriotizmu. Patriotizam je zagovarao kao republikanac, to jest kao čovjek, koji je – kako ćemo vidjeti – uvjeren da je »domovinu i građane moguće imati jedino, ako se sačuvaju ili restauriraju republikanske institucije« (ibid., str. 74–75). Pored toga se Rousseau od njih radikalno razlikuje i po tome što se – braneći različitost i partikularnost koje daju svakom narodu vlastiti identitet – istovremeno žestoko suprotstavljao idealima d'Alemberta i enciklopedista, koji su imali za cilj dovesti čovječanstvo do zajedničkog načina života, utemeljenog na posvuda sličnim običajima i idejama (F. Chabod, *L'idea di nazione*, str. 104). I upravo u tom njegovom suprotstavljanju prosvjetiteljskim idejama kozmopolitizma i europeizma, koje su zagovarali enciklopedisti od Montesquieua do Voltaira (ibid., str. 104, 108), Chabod vodi

»Domovina ne može opstojati bez slobode, ni sloboda bez vrline, ni vrlina bez građana: imat ćete sve ako obrazujete građane; bez toga ćete imati samo zle robove, počevši od državnih vođa. Međutim, obrazovati građane nije posao od jednog dana; da biste ih imali kao ljude valja ih podučiti dok su djeca.«¹⁵

Vrlina, o kojoj je ovdje riječ, politička je vrlina. A ta vrlina, kako je upozorio već Montesquieu, pretpostavlja ljubav prema domovini.¹⁶ Jer, ako želimo da budu ljudi vrli, onda moramo, kako kaže Rousseau, početi s time, »da zavole domovinu«.¹⁷ Jedan od glavnih putova, koji vode tom cilju, za Rousseau je, kako smo vidjeli, odgoj. Taj odgoj mora početi već u obitelji. Obitelj je naime za njega »mala domovina«, u kojoj započinje ljubav prema rođacima, koja je osnova kasnijoj ljubavi prema državi kao »velikoj domovini«.¹⁸ Zato i u svojoj političkoj raspravi *Razmatranja o vladavini u Poljskoj* kaže da je svaki »pravi republikanac zajedno s majčnim mlijekom usisao i ljubav prema domovini, to jest prema zakonima i prema slobodi«.¹⁹

Sva ta Rousseauova razmišljanja o domovini pokazuju da je za njega *patria* u biti isto što i država ili političko uređenje koje zakonima garantira slobodu građanima. U tim njegovim za njih nema ničega što bi govorilo u prilog prije spomenute Chabodove teze o istovjetnosti između pojmova 'patria' i 'nacija'. Ali to ne znači da je njegova teza pogrešna. Chabod naime ne tvrdi da možemo ideju *patrie* kao nacije naći u tim Rousseauovim razmišljanjima. Baš suprotno, Chabod ističe kako Rousseau u nekim svojim djelima ne samo prihvaća i dalje razvija ideju *patrie* kao slobode već joj daje i čvrstu teorijsku osnovu svojim konceptom »opće volje« (*volonté générale*), koja je »ključan pojam njegovog političkog sistema i *Društvenog ugovora*«.²⁰ Ono što Chabod tvrdi, i što kasnije prihvaća i Derathé, nešto je sasvim drugo, naime to, da Rousseau razvija ideju *patrie* kao nacije u nekim svojim djelima, naročito u raspravi *Razmatranja o vladavini u Poljskoj*, i to u vezi s idejom nacionalnog odgoja. Ideja nacionalnog odgoja bitna je za razumijevanje povezanosti između *patrie* i nacije, koju neki kritičari i interpreti tumače kao početak puta koji je vodio Rousseaua od patriotizma u nacionalizam. Zašto? Zato jer, kako ističe Derathé, javni odgoj se, prema Rousseauovom mišljenju, ne smije ograničavati na formiranje građana, nego mora razviti i »nacionalni karakter«.²¹ »Svaki narod« (*un peuple*), kaže Rousseau u svom *Nacrtu ustava za Korziku*, »ima, ili bi morao imati, nacionalni karakter, a ako ga nema, trebalo bi početi s tim da se on izgradi«.²² Istu ideju možemo naći i u njegovom prethodno spomenutom tekstu *Razmatranja o vladavini u Poljskoj*, gdje stoji:

»Upravo se nacionalnim ustanovama oblikuju duh, značaj, ukus i običaji nekog naroda, po njima on jest on, a ne neki drugi narod, upravo ga one nadahnjuju onom žarkom ljubavlju prema domovini zasnovanom na navikama koje se ne mogu iskorijeniti.«²³

Iz toga možemo lijepo vidjeti, kaže Derathé, kako Rousseau tiho »prelazi s republikanskih ustanova na 'nacionalne ustanove'«.²⁴ Taj prelazak očituje se i u prijenosu naglaska s javnog odgoja na nacionalni odgoj, s formiranja građana na formiranje nacionalnog karaktera. I upravo u naglašavanju nacionalnog karaktera i vezanosti za određeni način života, za kulturu, običaje, jezik, religiju, itd. Chabod i Derathé vide put koji je vodio Rousseaua od republikanskog patriotizma (utemeljenog na političkim konceptima republike) u nacionalizam (utemeljen na konceptu nacije kao posebnog kulturnog ili duhovnog jedinstva).²⁵ Zato po Derathéovom mišljenju nije pogrešno tvrditi da je Rousseau otac jednog oblika nacionalizma: nacionalizma poput onoga što ostane od patriotizma kada je nacionalna država uništena u ratu i nacija podvrgnuta tuđoj dominaciji.²⁶

Međutim, kako upozorava već Derathé, Rousseau je ideju nacionalnog odgoja razvio prije svega u svom djelu *Razmatranja o vladavini u Poljskoj* s namjerom dati Poljacima na volju sredstva koja će im omogućiti da se očuvaju kao nacija, iako je njihova država uništena.²⁷ Sličnog mišljenja je i talijanski politički filozof Maurizio Viroli, koji je uvjeren da bi ovo Rousseauovo djelo morali tumačiti kao »poticaj Poljacima da u svojim srcima očuvaju, kao kulturu i sjećanje, onu domovinu, za koju su vjerovali da će je izgubiti kao politički i državni entitet«.²⁸ Zbog toga Viroli – suprotno od Derathéa – ne misli da je Rousseau u tom djelu umanjio ili čak poništio vrijednost republike u korist vrijednosti kulturnog ili duhovnog jedinstva naroda.²⁹ Rousseau je naime visoko cijenio republiku kao politički poredak koji je utemeljen na ustavu i zakonima koji štite slobodu građana. To se vidi i u njegovom tumače-

razlog njegovog odvajanja od drugih enciklopedista (ibid., str. 114).

13

Jean-Jacques Rousseau, *Émile (Oeuvres complètes, sv. III)*, Dupont, Pariz 1823., knj. I, str. 15.

14

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 75. Javni odgoj jest za Rousseaua »odgoj po pravilima što ih propisuje vlada« (Jean-Jacques Rousseau, »Rasprijava o političkoj ekonomiji«, *Politički spisi*, Informator, Zagreb 1993., str. 33). Takav je odgoj za republiku vrlo važan, jer »ako su djeca zajednički podignuta u okrilju jednakosti, ako su prožeta državnim zakonima i maksimama opće volje, ako su naučena da ih poštuju povrh svih stvari, ako su okružena primjerima i predmetima koji im neprestano govore o nježnoj majci koja ih hrani, o njeznoj ljubavi prema njima, o neprocjenjivim dobrima koju dobiju od nje, o uzvratu koji su joj dužni – ne dvojimo da će tako naučiti da se uzajamno ljube kao braća, da uvijek žele ono što društvo hoće, da neplodno i zaludno mlaćenje prazne slame sofista zamijene djelima ljudi i građana, te da jednog dana postanu branitelji i očevi domovine, čija su djeca bili tako dugo« (ibid., str. 33–34).

15

Ibid., str. 32.

16

Montesquieu kaže da je političku vrlinu moguće definirati kao »ljubav prema zakonima i domovini« (Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Barillot, Ženeva 1748., knj. IV, pogl. 5). Ta ljubav, koja »zahtijeva stalno pretpostavljanje općeg interesa vlastitom« (ibid.), svojstvena je naročito demokracijama, jer je »jedino u njima vladavina povjerena svakom građaninu« (ibid.). Ali ako hoćemo takvu republikansku vladavinu očuvati, »moramo je voljeti« (ibid.). A da bismo je voljeli, da bi se ta ljubav prema domovini i zakonima u republici uspostavila, potreban je odgoj. Zato treba biti poticanje takve ljubavi osnovni cilj odgoja (ibid.).

17

Jean-Jacques Rousseau, *Rasprijava o političkoj ekonomiji*, u: *Politički spisi*, str. 29.

18

J.-J. Rousseau, *Émile (Oeuvres complètes, sv. IV)*, knj. V, str. 10.

19

Jean-Jacques Rousseau, *Razmatranja o vladavini u Poljskoj*, u: *Politički spisi*, str. 166.

20

Ibid., str. 123–124.

21

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 75.

22

Ibid.; J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 119.

23

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 76; J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 161.

24

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 76.

25

M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 90.

26

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 77. Tu definiciju nacionalizma, koja po Derathéu jasno izražava bit Rousseauovog nacionalizma, dao je Carteron u svom spisu o patriotizmu (ibid.; Henri Carteron, »Le patriotisme«, u: *L'éducation et l'idée de patrie*, Cercle Fustel de Coulanges, Pariz 1929.–1933., str. 48).

27

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 76.

28

M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 90.

29

M. Viroli, *For Love of Country*, Clarendon Press, Oxford 2003., str. 92.

nju nacionalnog odgoja. Rousseau naime doslovno kaže da »nacionalni odgoj pripada samo slobodnim ljudima, samo je njima postojanje zajedničko i samo su oni zaista vezani zakonom«. ³⁰ I baš zato što je Rousseau bio – kako ističe Viroli – uvjeren da Poljaci »ne mogu biti slobodni u političkom smislu, trebali bi pokušati ostati slobodni bar u duhovnom smislu«, ili drugim riječima, trebali bi »ostati ono što jesu«, to jest Poljaci. Jer »ako budu znali ostati slobodni u duhovnom smislu, ako se budu znali oduprijeti kulturnoj asimilaciji, onda će moći u budućnosti ponovno osvojiti i svoju političku slobodu«. Međutim, »ako izgube svoj nacionalni identitet, osuđeni su na to da zauvijek ostanu robovi«. ³¹

U takvim okolnostima, u kojima je njihova država ugrožena, mogu dakle očuvati svoju slobodu jedino ako nacionalne ustanove i nacionalni odgoj uspiju formirati prave patriote, koji su istovremeno domoljubi i rodoljubi. Zato su vrlina građana, »njihov patriotski žar, osobita forma koju njihovim dušama mogu dati nacionalne ustanove«, za Rousseaua jedini bedem koji će uvijek biti spreman da brani domovinu i »koji nikakva vojska ne može probiti«. ³² Zbog toga i savjetuje Poljacima, čiju je zemlju u ono vrijeme Rusija ugrožavala, sljedeće: »Ako postupite tako da Poljak nikada neće moći postati Rusom, jamčim vam da Rusija neće podjarmiti Poljsku«. ³³ Rousseau je naime uvjeren da je to moguće postići jedino ako Poljaci sačuvaju svoj nacionalni karakter. Ali ako ga hoće sačuvati, potrebne su im nacionalne institucije, ustav i zakoni, ³⁴ i prije svega djelotvoran sistem nacionalnog odgoja, jer »upravo odgoj mora dušama dati nacionalnu snagu i toliko usmjeravati njihovo mišljenje i ukus da one budu rodoljubne iz naklonosti, strasti, nužde. Dijete, kada otvori oči, mora ugledati domovinu i samo nju mora gledati sve do smrti«. ³⁵ Rousseau preporučuje i specifična sredstva za ostvarenje ciljeva nacionalnog odgoja. Takva sredstva su javne igre, praznici, učenje o svojoj zemlji koje uključuje poznavanje poljskog jezika, geografije, povijesti, zakona, kulture itd. Na taj način je po njegovom mišljenju moguće postići cilj: »s dvadeset godina, Poljak ne smije biti netko drugi, mora biti Poljak«. ³⁶ Pored toga treba, kako naglašava Rousseau, održavati ili ponovno uspostaviti stare poljske običaje i navade koje čine da su Poljaci zaista Poljaci, a ne Francuzi, Nijemci, Englezi ili Europljani. Te nacionalne navade, pa makar »bile one u stanovitom pogledu čak i loše«, naime će »uvijek imati tu prednost što će Poljake čuvstveno vezati za vlastitu zemlju i stvoriti kod njih prirodnu odbojnost prema miješanju sa strancima«. ³⁷

Međutim Rousseau, kako upozorava Viroli, zna vrlo dobro da formiranje nacionalnog karaktera nije dovoljno, jer nacionalni karakter može ujediniti narod, ali ga ne može učiniti slobodnim. Da bi bio slobodan, narod treba naciju i osobito republiku. S jedne strane treba imati svoju specifičnu kulturu utemeljenom na zajedničkom sjećanju, javnim ritualima, običajima i jeziku, ali s druge strane treba imati i političku slobodu. Da bi postali dobri građani, Poljaci moraju ostati Poljaci, ali ako ostanu samo Poljaci, time neće biti slobodni. A za Rousseaua je sloboda, koju jedino republika garantira, nužan uslov za to, da možemo živjeti kao ljudi. ³⁸

Već iz toga može se vidjeti zašto Viroli ne prihvaća prethodno spomenutu tezu da je Rousseau s prijenosom fokusa »s republikanskog patriotizma, utemeljenog na političkim vrijednostima republike, na nacionalizam, utemeljenom na vrijednosti nacije shvaćene kao duhovno i kulturno jedinstvo«, ³⁹ ustvari »poništio vrijednost republike u korist vrijednosti kulturnog ili duhovnog jedinstva naroda«. ⁴⁰ Ako je Viroli u pravu, onda nije točno da Rousseau smanjuje vrijednost republici samim time što naciji pripisuje posebnu vrijednost.

Isto tako je pogrešno iz toga zaključivati da se Rousseau time iz zagovornika republike preobrazio u zagovornika nacije, ili čak iz republikanca u nacionalistu. Ali je li isto tako pogrešno tvrditi da se preobrazio u teoretičara nacije? Čini se da jest, jer Rousseau se, kako upozorava Viroli, značajno razlikuje od kasnijih teoretičara nacionalizma. Za njih je naprimjer nacionalni identitet bio »nužan i dovoljan uvjet za moralno i egzistencijalno ispunjenje pojedinca«, dočim Rousseau ističe, da »možemo živjeti kao ljudska bića jedino ako živimo slobodno, ako živimo kao građani neke slobodne republike«. ⁴¹ Za njih je bila bitna osobina *patrie* ili domovine duhovno jedinstvo, koje je bilo utemeljeno na nacionalnom jeziku, a za Rousseaua, naprotiv, to nije bilo dovoljno. Za njega je naime prava domovina (*patrie*) jedino dobra republika; itd. ⁴² Zbog tih razlika Viroli za Rousseaua kaže da je mislilac koji razumije značaj kulturnog i duhovnog jedinstva naroda, ali koji ne govori o domovini, o *patrii*, kao nacionalist, nego kao republikanac. ⁴³

O tome da se Rousseauova ideja *patrie*, kao nacije, razlikuje, kako od dotadašnjih ideja o istoznačnosti tih pojmova, kao i od onih koje su bile razvijene

30

J.-J. Rousseau, »Razmatranja o vladavini u Poljskoj«, u: *Politički spisi*, str. 167.

31

M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 90.

32

R. Derathé, »Patriotisme et nationalisme au XVIIIe siècle«, str. 77; J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 161.

33

Ibid.

34

Marc F. Plattner interpretira Rousseauovo shvaćanje nacionalnog karaktera u spisu *Razmatranja o vladavini u Poljskoj* kao »efekt zakonodavstva« (Marc F. Plattner, »Rousseau and the Origins of Nationalism«, u: Clifford Orwin, Nathan Tarcov (ur.), *The Legacy of Rousseau*, The University of Chicago Press, Chicago 1997., str. 192).

35

J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 166. Mnogi tumači ovog Rousseauovog teksta ističu jedino veliki značaj koji Rousseau u tom kontekstu pripisuje nacionalnom odgoju. Međutim Rousseau, kako upozorava Jeffrey A. Smith, istovremeno govori i o takozvanom »negativnom odgoju« (Jeffrey A. Smith, »Nationalism, Virtue, and the Spirit of Liberty in Rousseau's 'Government of Poland'«, *The Review of Politics* 3 (2003), str. 424), koji »je najvažniji (...) ne samo radi oblikovanja čvrstih i zdravih temperamenata, nego još više radi ćudorednog cilja« (ibid.; J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 168). Negativni odgoj je ovdje zamišljen u istom smislu kao u drugoj knjizi *Émilea*, gdje Rousseau kaže da je negativan zato jer se »on ne sastoji u poučavanju vrline i istine, već u očuvanju srca od poroka i duha od zablude« (J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 298). Ali taj moralni cilj odgoja nije

moguće ispuniti samo poučavanjem moralnih normi i maksima već ih je potrebno povezati s »negativnim« ili »fizičkim odgojem« (J. F. Smith, »Nationalism, Virtue, and the Spirit of Liberty in Rousseau's 'Government of Poland'«, str. 424; J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 168).

36

J.-J. Rousseau, *Politički spisi*, str. 167. Rousseau »danas više nema Francuza, Nijemaca, Španjolaca, pa čak ni Engleza, ma što se o tomu tvrdilo; postoje tek Europljani. Svim je tim narodima ukus isti, iste su im strasti, isti običaji, zato što nijednog od njih nije nacionalno uobličila neka posebna ustanova« (ibid., str. 161).

37

Ibid., str. 163.

38

M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 90–91.

39

Ibid., str. 90.

40

M. Viroli, *For Love of Country*, str. 92.

41

M. Viroli, *Per amore della patria*, str. 91.

42

Ibid.

43

Ibid., str. 92. Steven T. Engel ubraja među one koji pored Virolija brane Rousseaua kao antinacionalističkog republikanca i Habermasa (Jürgen Habermas, »Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe«, *Praxis International* 12 /1992/, str. 1–19, cit. prema Steven T. Engel, »Rousseau and Imagined Communities«, *The Review of Politics* 3 /2005/, str. 515).

kasnije, postoji visok stupanj suglasnosti. S jedne strane, *patria* kod njega u glavnom nije više zamišljena kao *natio* ili *loco natio*, to jest, kao kraj, u kojem je netko bio rođen.⁴⁴ S druge strane, kako je upozorio Viroli, *patria* kod Rousseau nije još bila zamišljena kao nacija u smislu u kojem su je kasnije, naročito tijekom devetnaestog i dobrim dijelom dvadesetog stoljeća, shvaćali teoretičari nacionalizma. To priznaje i Chabod, koji doslovno kaže da Rousseau »nije još nacionalist u specifičnom današnjem smislu riječi«, ali dodaje da je »duhovni i moralni nacionalizam kod njega već prisutan«.⁴⁵ Zbog toga i kaže da je Rousseau »otac modernih nacionalizama« i »modernog nacionalnog osjećaja«.⁴⁶ Ali pitanje je je li ova tvrdnja opravdana. Chabod ju utemeljuje i opravdava prethodno navedenom rečenicom u kojoj Rousseau nedvojbeno zagovara »*odbojnost* prema miješanju sa strancima«. To je za Chaboda ključno mjesto za razumijevanje Rousseauove povezanosti s nacionalizmom. Iz te formulacije naime Chabod izvodi zaključak da je Rousseau »otac modernih nacionalizama«.⁴⁷

Ta tvrdnja, koja je u suglasnosti s tvrdnjama još nekih autora,⁴⁸ u suprotnosti je s prethodno navedenom Virolijevom interpretacijom u skladu s kojom Rousseau ne govori o domovini kao nacionalist, već kao republikanac koji razumije značaj kulturnog i duhovnog jedinstva naroda.⁴⁹ Ali predmet spora nije pitanje razlikuje li se Rousseau od kasnijih teoretičara nacionalizma ili razlikuje li se njegov navodni nacionalizam od nacionalizama koji su nastali nakon Rousseaua. O tome da takva razlika postoji slažu se naime kako Viroli tako i Chabod i Derathé. Ono oko čega se ne slažu nešto je sasvim drugo. Ne slažu se u odgovoru na pitanje je li ova razlika dovoljna za opravdanost Virolijeve tvrdnje da se Rousseau neopravdano naziva ocem modernih nacionalizama. O tome se – kao što smo već vidjeli – ne slažu ni neki drugi autori koji su se bavili tim pitanjem. Tko je, dakle, u tom sporu u pravu? Ako slijedimo Descartesove *Regulae*, onda je odgovor sljedeći:

»Svaki put kad dva čovjeka donose o istoj stvari suprotan sud, sigurno je da se jedan od njih vara. Usto, nijedan od njih ne poznaje istinu; jer da o tome ima čistu i jasnu predstavu, on bi mogao izložiti svom protivniku tako da bi ona najzad pobijedila njegovo uvjerenje.«⁵⁰

Ali iako se takav odgovor čini uvjerljiv, ipak se vjerojatno bar zagovornici relativizma s njim ne bi složili. Mogli bi na primjer tvrditi da je sasvim moguće da su i jedni i drugi u pravu, jer njihovi suprotni zaključci proizlaze iz njihovih različitih shvaćanja nacionalizma. Ako naime oni koji tvrde da je Rousseau otac modernih nacionalizama upotrebljavaju različite kriterije za određenje nacionalizma od onih koji tvrde da Rousseau nije otac modernih nacionalizama, onda je moguće da su i jedni i drugi u pravu. Ali u tom slučaju oni uopće ne bi raspravljali o istoj stvari. Pitanje postoji li kontinuitet između Rousseauove ideje nacije i kasnijih tumačenja nacije i nacionalizma ostaje dakle otvoreno.⁵¹ Međutim to pitanje očito nije shvaćeno kao vrijednosno neutralno pitanje. Bar implicite je istovremeno i pitanje o Rousseauovoj krivnji za zlo ili o zaslugi za dobro koje je u oba slučaja posljedica kasnijih nacionalizama. Zbog toga neki autori, koji brane tezu da je Rousseau otac nacionalizma jer su njegove ideje bile sjeme iz kojeg je kasnije izrastao moderni nacionalizam, pokušavaju tu tezu odvojiti od vrijednosnih sudova koji na osnovu pozitivnog ili negativnog vrjednovanja kasnijih nacionalizama retrospektivno pripisuju Rousseau zasluge ili krivnju za ono što je izraslo iz sjemena koje je on posijao. To čine tako da eksplicite kažu kako time što tvrde da je teza o Rousseau kao ocu nacionalizma istinita ne žele Rousseauu pripisati ni krivnje ni zasluge za kasniji postrousseauovski nacionalizam.⁵² Nešto slično pokušavaju postići i oni koji isto tako brane istinitost navedene teze, ali žele – jer kasniji naciona-

lizam ocjenjuju kao zlo – Rousseaua osloboditi krivice krivnje, ističući da on takav nacionalizam »ne bi odobravao«. ⁵³ Međutim, baš time što tu tezu brane, poput gole konstatacije, neke činjenice, i jedni i drugi dokazuju da je tu tezu moguće razumjeti i kao vrijednosni sud.

Iako su to samo neki problemi koji proizlaze iz različitih interpretacija Rousseauovog razumijevanja *patrie* i nacije, čini mi se da su ipak dovoljni da možemo u toj preliminarnoj raspravi doći do sljedeća tri zaključaka. Prvo, da je u uvodu iznesena Chabodova teza o istovjetnosti pojmova 'patria' i 'nacija' kod Rousseaua – pogrešna, ako je razumijemo tako kao da vrijedi općenito za sve njegove interpretacije domovine ili *patrie*, i plauzibilna, ako je shvaćamo kao interpretaciju tih pojmova u pojedinim njegovim djelima, kao što su naprimjer *Nacrt ustava za Korziku* i naročito *Razmatranja o vladavini u Poljskoj*. Drugo, da se čak i u ovom slučaju Rousseauova ideja *patrie* kao

44

Prije Rousseaua termini 'patria' i 'nacija' nisu imali jednako značenje, a i značenje i jednog i drugog bilo je različito od njihovog modernog značenja. A i kada je *patria* značila isto što i *loco natio*, riječ 'natio' nije imala isto značenje kao moderna riječ 'nacija' (F. Chabod, *L'idea di nazione*, str. 116).

45

Ibid., str. 124–125. Da Rousseauove teorije sadrže sjeme nacionalizma, tvrde i neki drugi autori: Karl Poper, *The Open Society and Its Enemies*, Routledge. London – New York 2003., sv. 2, str. 56; Arthur Melzer, »Rousseau, Nationalism, and the Politics of Sympathetic Identification«, u: Mark Blitz, William Kristol (ur.), *Educating the Prince*, Rowman and Littlefield, Lanham, MA 2000., str.123.

46

F. Chabod, *L'idea di nazione*, str. 127, 129.

47

Ibid., str. 127. Već sam naveo da time Chabod ne misli da je Rousseau već nacionalist u kasnijem značenju riječi ili da je kod njega već prisutan nacionalizam koji se razvio tek kasnije. Chabod misli na »duhovni i moralni nacionalizam«, koji je kao posebna »forma duhovne autarkije« vezan za »kult nacionalnog individualiteta« i na strah da će stranci negativno utjecati na nacionalnu individualnost. I baš u tom obrambenom odnosu *patrie* prema drugim nacijama-*patriama*, u njenom obrambenom odnosu protiv njihovog utjecaja na vlastiti nacionalni identitet, vidi Chabod razlog za »fuziju ideje nacije i patrie« koja se dogodila u nacionalnoj državi (ibid., 124–127).

48

Tako naprimjer smatra Rousseaua ocem nacionalizma i Anthony D. Smith (*Nacionalizam: Teorija, ideologija, zgodovina*, Krtina, Ljubljana 2005., str. 36).

49

Pored ove i njoj suprotne teze, postoji i treća koja glasi: Rousseaua možemo jednako

opravdano smatrati »jednim od posljednjih velikih republikanskih mislilaca ili jednim od prvih teoretičara nacionalizma« (Ross Poole, »Patriotism and Nationalism«, u: Igor Primoratz, Aleksandar Pavković (ur.), *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*, Ashgate, Aldershot 2007., str. 131).

50

René Descartes, *Règles pour la direction de l'Esprit II*, u: *Oeuvres*, sv. XI, Pariz 1826., str. 205–206.

51

Za neke teoretičare nacionalizma (Gellner, Miller) takvog kontinuiteta očito nema jer u svojim djelima Rousseaua uopće ne spominju. Isto vrijedi i za neke poznate istraživače i tumače Rousseauovih djela (Starobinski, Shklar), koji o njegovom nacionalizmu šute (M. Qvortrup, *The Political Philosophy of Jean-Jacques Rousseau*, str. 74–75). A za neke druge autore takvog kontinuiteta čak ne može ni biti jer se nacionalizam kao politička doktrina po njihovom mišljenju pojavljuje u Europi tek početkom devetnaestog stoljeća (Elie Kedouri, *Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford 1960., str. 1), a nacionalni sentiment, kako kaže Hobsbawm, »nisu bili povezani s političkim idejama prije napoleonskih ratova« (M. Qvortrup, *The Political Philosophy of Jean-Jacques Rousseau*, str. 78).

52

Usp. Alfred Cobban, *Rousseau and the Modern State*, George Allen and Unwin, London 1969., str. 100.

53

S. T. Engel, »Rousseau and Imagined Communities«, str. 515, 517. Da Rousseau, čija djela »sadrže sjeme nacionalizma«, ne bi cijenio moderni nacionalizam, ističe i A. Melzer, »Rousseau, Nationalism, and the Politics of Sympathetic Identification«, str. 123.

nacije razlikuje kako od dotadašnjih ideja o istoznačnosti tih pojmova, tako i od onih koje su bile razvijene kasnije. Treće, da nema konsenzusa o tome jesu li ove razlike dovoljne za opravdanost teze da je Rousseau otac nacionalizma. Baš suprotno, o tome postoje potpuno različita mišljenja.

Zdenko Kodelja

**Preliminaries for the Analysis of Rousseau's Understanding of the
Terms *Patria* and *Nation***

Abstract

Rousseau understands the notion of patria as equivalent to the term 'republic', and patriotism as love for the country. This love is, according to Rousseau, a kind of political love, love towards common freedom, i.e. towards our freedom and the freedom of our fellow citizens. Hence, where there is no freedom, there is no homeland, there is only a land. Rousseau finds the foundation of homeland in relations between the state and its citizens as well as in the way of life in accordance with laws. Therefore, the love for the homeland is the love for freedom and laws. Nevertheless, for Rousseau, as Viroli warns, the love for the homeland is not only a political love, a love for freedom and laws, but also attachment to a certain way of life, to culture, customs, language, religion etc. Precisely in emphasising these attachments some critics see the way which led Rousseau – or could lead – from patriotism into nationalism.

Key words

Jean-Jacques Rousseau, patria, nation, patriotism, nationalism